

танком. З початком випуску «Пантери» планувалося припинити випуск PzKpfw IV, але генерал Г. Гудеріан особисто наполіг на його продовженні. Подальші події показали, що від був абсолютно правий...

Взагалі PzKpfw IV став єдиним німецьким танком, що вироблявся протягом всієї війни. Вдала компоновка корпусу дозволяла неодноразово модернізувати його, нарощуючи потужність гармати та броньовий захист [4]. Він був найбільш збалансованим, порівняно як з потужними, але неповороткими «тиграми» та «пантерами», так і з дуже маневреними й комфортними, але вразливими PzKpfw III, які до 1943 року вичерпали свій потенціал модернізації.

Співставляючи характеристики танків Другої світової війни, можна зробити висновок – німці раніше за інших стали розглядати танк як основний протитанковий засіб, а це стало головною тенденцією повоєнного танкобудування. Саме PzKpfw IV став першим танком, який сформував цю тенденцію.

Насамкінець слід зазначити, що успіхи німецьких танкових армій перших місяців Великої Вітчизняної війни різко контрастують з ганебною поразкою двох їхніх танків у Спадшанському лісі [5, 160]. Незнайомий з новою для них тактикою партизанської війни, ворог зробив фатальну помилку, кинувши в ліс танки без підтримки піхоти. Але помилки ворога жодним чином не применшують героїзму наших земляків, які в подальшому примусять помилятися німців знову і знову...

Посилання

1. Ковпак С.А. От Путивля до Карпат. – К., 1962. – 201 с.
2. Немецкий средний танк Pz.III (Т-3) [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://vspomniv.ru/T_3.
3. Немецкие танки в Советской армии [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.wio.ru/tank/capt/capt-ru.htm>.
4. Танк Т-4 Pz.4 – самое массовое оружие немецкой армии Второй мировой войны [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.greatarmor.ru/germantanks/603-4-pz4>.
5. История Великой Отечественной войны. Полная хроника. 1418 дней/1418 ночей / авт.-сост. А.В. Сульдин. – М.: Астрель: Олимп, 2010. – 716 с.

Денисенко И.В. Тактико-технические характеристики немецких танков, уничтоженных партизанами в Спадшанском лесу

Статья рассказывает о некоторых тактико-технических характеристиках двух немецких танков, уничтоженных партизанами-ковпаковцами в Спадшанском лесу 19 октября 1941.

Ключевые слова: партизаны, танк, экипаж, модернизация, вес, броня, калибр.

Denysenko I.V. The performance characteristics of German tanks destroyed by partisans in Spadshchansky Forest

The article tells about some of the performance characteristics of two German tanks destroyed by partisans «kovpakivtsy» in Spadshchansky forest on October 19, 1941.

Key words: partisans, tank, crew, modernization, weight, armor, caliber.

14.03.2013 р.

УДК 338.8:93(477.51) «1941/1943»

Є.Ю. Шаповаленко

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ВИРОБНИЦТВО ЯК ПОВСЯКДЕННА ПРАКТИКА ЖИТЕЛІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ У 1941-1943 РР.

На основі документальних та архівних джерел досліджується становище селянства Чернігівщини в розрізі німецької окупаційної політики в 1941-1943 роках в сфері сільськогосподарського виробництва.

Ключові слова: аграрна політика, обцинне господарство, трудовдень, примус селян, хліборобська спілка.

В історіографії існує багато досліджень аграрної політики нацистської Німеччини на окупованих територіях України. Серед них ми можемо виділити дослідження В. Нестеренка, С. Власенко, Т. Нагайка [1]. Серед монографічних праць відзначимо роботу О. Перехреста [2]. Ці та інші дослідження головним чином розкривають загальну стратегію в даній сфері, залишаючи недостатньо дослідженою місцеву проблематику, зокрема такого аграрного регіону, як Чернігівщина. Тому мета даної статті полягає у розкритті деяких специфічних рис сільськогосподарського виробництва на Чернігівщині з точки зору повсякденності того часу.

Окупаційний апарат управління аграрним сектором на Чернігівщині мав достатньо розгалужену структуру на чолі з Обласним земельним управлінням, підпорядкованим німецькій комендатурі м. Чернігова. На місцевому рівні аграрними питаннями займалися районні земельні управління (далі – РЗУ). Відповідно до поставлених завдань, РЗУ складались з кількох підрозділів: агровиробничого, агрогосподарського та відділу заготівель. Безпосередній контроль над РЗУ здійснювала німецька районна сільськогосподарська команда [3, арк. 25].

Напочатковому етапі окупації переднімецькою владою постало питання налагодження системи аграрного виробництва на місцях. Було вирішено залишити радянську колгоспну систему, але перейменувати самі господарства в громадські. Ця система суперечила нацистським поглядам на приватну власність, але дозволяла в умовах військового часу найефективніше викачувати з сільського господарства продовольство. Єдиною суттєвою відмінністю стало створення кінцевих ланок-груп, по 8-10 селянських дворів, на які розподілявся німецький план аграрних заготівель на обцинне господарство [4, арк. 72]. Завершальним організаційним етапом стало скасування назв колгоспів та присвоєння їм номерів, як, наприклад, в селі Фастівці Бахмацького району [5, арк. 30]:

б/колгосп «Ворошилова»	громадське господарство №1
б/колгосп «Нове життя»	громадське господарство №2
б/колгосп «Червона зірка»	громадське господарство №3
б/колгосп «Червоний колос»	громадське господарство №4
б/колгосп «2-га п'ятирічка»	громадське господарство №5
б/колгосп «Петровського»	громадське господарство №6
б/колгосп «Перше травня»	громадське господарство №7

На початковому етапі спроба збереження колгоспної системи зіштовхнулось з величезними проблемами. Безвладдя в селах при відході радянської влади та військових діяч привела до масових пограбувань не евакуйованого на Схід майна та повної дезорганізації. З метою швидшого відновлення функціонування колгоспної системи, окупаційна адміністрація по селах Чернігівщини випустила оголошення із закликами повернутись до колгоспів, подальше існування яких пояснили невмілим господарюванням більшовиків, через що у селян не залишилось необхідного сільського господарського інвентаря для індивідуального господарювання [6, арк. 209]. А чутки про розподіл землі та реманенту на індивідуальні господарства, на що сподівались селяни, визначались такими, що підлягають покаранню. Через це, наприклад, бургомістр Новгород-Сіверського району наказав підлеглим йому місцевим керівникам карати всіх, хто поширюватиме таку інформацію та пояснювати селянам незмінність колгоспної системи до кінця війни [7, арк. 58].

«Відновлена» на Чернігівщині колгоспна система запозичила й радянське нормування оплати праці селян, так звані трудовні [8, арк. 2]. За радянських часів кожна робота, як от оранка землі, сівба тощо вимірювалась в трудовнях, залежно від кваліфікації працівника, складності та важливості роботи для господарства. Для визначення оцінки усі роботи розбивалися на 7 груп. Коефіцієнт між групами складав 0,25. Працівники колгоспу першої (некваліфікованої) групи, зайняті на внутрішньогосподарських роботах (сторож, прибиральниця), мали 0,50 трудовня за норму виробітку, працівники 7 групи (машиністи, мотористи, скиртувальники) отримували за норму виробітку 2,00 трудовня. Норми виробітку на трудовень та групу, до якої відростити ту чи іншу роботу, мали вирішувати загальні збори колгоспу. Але польові роботи завжди мали бути в групах з вищими коефіцієнтами (відповідно з можливістю отримати більше трудовнів), ніж підсобні та внутрішньогосподарські роботи [9, 134]. Мінімальна кількість вироблених трудовнів становила не менше 120 для чоловіків та 80 для жінок на рік [10, арк. 30]. За радянськими нормативами трудовні та оплата за них нараховувались працівникам МТС в разі їх роботи на полях обшинних дворів [11, арк. 125]. Сільським мешканцям, робота яких не була пов'язана з сільськогосподарським виробництвом (старостам, секретарям сільських управ, церковним служителям) заборонялось нараховувати трудовні та отримувати на них продовольство [12, арк. 31].

Правління обшинного двору мусило подавати статистичні дані про вироблені трудовні до районного земельного управління. Так, староста обшинного двору № 21 с. Салтикова Дівиця Куликівського району 1 вересня 1942 р. надав таку інформацію за 1942 р. [13, арк. 194]:

В обшині працездатних: 922 чол.
чоловіків до 65 років: 233 чол.
жінок до 55 років: 689 чол.
підлітків 13-16 років: 192 чол.
непрацездатних та дітей: 1151 чол.
не виробили жодного трудовня – 11 чол.
30-50 трудовнів – 221 чол.
50-70 трудовнів – 234 чол.
100-125 трудовнів – 107 чол.
150-175 трудовнів – 59 чол.
175-200 трудовнів – 7 чол.
200-225 трудовнів - 5 чол.
225-250 трудовнів - 4 чол.
250 і більше – 11 чол.
Витрачено трудовнів на адміністративно-господарчий персонал 8132.82
Всього трудовнів по обшині: на 1 вересня 1942 року – 72925.82

Достатньо дискусійним є питання виплат селянам по трудовнях. Окупаційна адміністрація встановила такий порядок розподілу зібраного врожаю: одна третина здавалась в заготівельні пункти, друга – йшла у різноманітні фонди (насіннєвий, страховий тощо), а решта – на виплату по трудовнях [14, арк. 12]. Однак ця частина мала залишковий характер і не завжди доходила до селян. Так, якщо, за 1941 р. селяни обшинного двору с. Радичів Понорницького району (нині Новгород-Сіверський) отримували по 1 кг житньої соломи за трудовень [15, арк. 72], просяної соломи – 150 г [16, арк. 100], ярої соломи – 200 г [17, арк. 102], проса – 100 г [18, арк. 245], полови – 400 г [19, арк. 145], то в іншому господарстві могли нічого і заплатити. Червоненко Ганна Іллівна, 1924 р. н., жителька с. Гнилиця (нині Знам'янка) Прилуцького району, згадувала: «Люди нічого не отримували, мали за працю тільки те зерно, що могли взяти від обмолоту тайком від адміністрації. Виручала своя земля – огород» [20, арк. 86]. Крім того, окупаційна влада з 1 січня 1942 р. по Чернігівщині запровадила й грошову оплату за трудовні. Обшинні господарства, залежно від кількості працюючих в ній людей, мали виплачувати від 1.30 крб. до 3.10 крб. за вироблені перші 100 трудовнів та на 30 % більше за 200 та 300 трудовнів [21, арк. 10]. Однак і з грошовими виплатами були перебої.

Колгоспна система на Чернігівщині, як і за радянських часів, базувалась на елементах примусу до роботи та системі покарань за невиконання поставле-

них планів. Так, деякі селяни не виробили мінімуму трудоднів в селах Даніно та Галиця Лосинівського району (нині Ніжинський), за що районний РЗУ позбавив їх права користуватись власними городами в 1943 році, а самі громадські господарства були оштрафовані по 1000 крб. [22, арк. 95].

Серед сільського керівництва поширювались інструкції, в яких вимагалось, особливо під час польових робіт, організувати вихід в поле всіх працездатних о 4 годині ранку до 20 години вечора. За невихід мав накладатись штраф у 500 крб., за запізнення – 200 крб. [23, арк. 43-43 зв.]

Окупаційна влада ігнорувала звичний спосіб життя селян. Це можна простежити на прикладі наказу Бобровицької комендатури, виданому в травні 1942 р., у якому вимагалось працювати на Зелену неділю в полі [24, арк. 25]. Нехтувалось і навчання в школі: Лосинівське РЗУ наказало сільській управі Гармашини Лосинівського району у вересні 1942 р. скасувати будь-які уроки та направити вчителів та учнів на збір урожаю [25, арк. 87].

Суворо карались будь-які крадіжки з господарств. Поширена по області спеціальна інструкція «Про охорону сільськогосподарської продукції» визначала для селян штрафи, примусові роботи, а в особливо тяжких випадках – фізичне знищення [26, арк. 31 зв.]. Так жителька села Гармашина Лосинівського району Каленченко Лукера Андріївна за зрізання колосків в полі в серпні 1942 р. була оштрафована на 1000 крб. [27, арк. 51]. Тож найбільшим стимулом для праці селян в обштинних господарствах став страх бути покараним. Лагуто Пелагея Леонтіївна з села Липівка Щорського району пригадувала: *«Був у районі начальник «Брохман», якого всі дуже боялися. Він їздив по селах, дивився, щоб вся земля була оброблена, межа не широка була. Чи в соломі колосок не обмолочений знайде, то бив пліткою»* [28, арк. 27]. Приходько Роман Степанович, 1920 р. н., із с. Новоукраїнське Ріпкинського району, згадував: *«Люди ходили на роботу. Їм давали норму і був наглядач німецький. Якщо спізнювався на роботу, то отримував нагайкою. Вкрасти нічого не давав»* [29, арк. 80]. Прищепка Галина Іванівна, 1920 р. н., із с. Пакуль Чернігівського району, засвідчила: *«Була створена в селі община... На роботу йшли всі, бо боялись»* [30, арк. 25].

Надзвичайно складно було селянам і обробляти землю через брак тяглової сили та сільськогосподарського реманенту. Наводимо спогади жителів області. Луковина Ольга Андріївна, село Іваниця Ічнянського району: *«Стала община і разом там всі працювали як в колгоспі, землю обробляли кінями, коровами і вручну лопатами»* [31, арк. 42 зв.]; Крот Антоніна Якимівна, 1929 р. н., с. Пушкарі Новгород-Сіверського району: *«Населення продовжувало працювати на волах, на людях. Я була ще малувата, тому ходила за сохою, в яку впрягалися моя мати та її подруги (жінки її віку). Так ми орали. Потім сіяли*

та заборонювали. Жали серпами, молотили цепами» [32, арк. 126]; Пискун Надія Степанівна, 1928 р. н., с. Смяч Новгород-Сіверського району: *«Під час війни люди обробляли городи за допомогою корів. Колгоспну ферму німці розвалили, худобу забрали й кудись погнали. Коней теж забрали»* [33, арк. 160]; Семеняко Марфа Артемівна, 1916 р. н., с. Вороб'їв Ріпкинського району: *«Землеробством і городництвом займалися як і до війни. Але було значно важче. Пахали землю собою, пізніше привчили корів. Коровами ж їздили і по дрова. Було дуже, дуже важко»* [34, арк. 9 зв.].

Важливим фактором виживання селян в роки окупації стали власні присадибні ділянки. Німецька адміністрація перетворила бажання селян володіти землею у фактор заохочення до колоборації (допомога у боротьбі з партизанами) та більш інтенсивної роботи в обштинних господарствах. Старости сіл мали за боротьбу з партизанами наділяти землею до 2 га, за виробіток від 200 до 300 трудоднів дорізати 0,20 га, від 300 до 400 трудоднів – 0,30 га, від 400 і більше – 0,40 га [35, арк. 178]. Дозволялось брати в оренду землю, але максимальний розмір не повинен був перевищувати 1 га, та й селянин мусив тоді відпрацювати не менше 300 трудоднів в обштинному господарстві [36, арк. 85]. Обласне земельне управління в березні 1942 р., до видання закону про землекористування, дозволило брати землю в оренду на рік. Такий винайм мав коштувати 10 центнерів зданої картоплі [37, арк. 2]. На 1943 р. цю практику продовжили, але орендарю запропонували здавати зазначену кількість картоплі або 2 центнери зернових [38, арк. 51-51 зв.].

Отримати землю в оренду мали можливість одноосібники, службовці та всі, хто прибув в село на постійне місце проживання та зголосився працювати в общині [39, арк. 43-43 зв.].

У 1943 р. окупаційне керівництво з метою поліпшення ставлення місцевого населення до німецької адміністрації прискорило реорганізацію сільського господарства на Україні в хліборобські спілки (десятихатки). Серед селян Чернігівщини проводилась агітація про переваги цього господарського устрою. Наголошувалось, що незабаром буде ліквідована колгоспна система та введена одноосібна система господарювання. Земля буде роздана у приватну власність, але селяни мають об'єднуватись у хліборобські товариства з метою взаємодопомоги та спільного користування сільськогосподарським інвентарем. Проте на ці товариства, у зв'язку військовим часом, поширювались плани аграрних заготівель для забезпечення німецької армії [40, арк. 282-283]. Однак, в дійсності новостворені спілки як общинні господарства перебували під суворим контролем. В поширених по селах правилах внутрішнього розпорядку вказувалось, що чоловіки та жінки мали відробити не менше 25 днів, а люди похилого віку та підлітки – не менше 15 днів на місяць в господарстві. Робота мала починатись на світанку і закінчуватись на

заході сонця по сигналу (биття металевою палкою по рейці). Відповідальним по обшинним господарствам та спілкам залишався староста. Він мав давати наряди бригадирам та іншим відповідальним особам господарства та спілок і контролювати хід виконання робіт. Залишалась система покарань: за невихід на роботу накладався штраф в 3 трудовні, за злісне невиконання розпоряджень могли залишити і без земельного наділу в спілці чи господарстві [41, арк. 26 зв.].

Отже, німецька політика в сфері сільськогосподарського виробництва на Чернігівщині, незважаючи на видимість реформ, була спрямована на масове пограбування місцевих аграрних ресурсів на користь Рейху. Селянину в цій політиці відводилась роль робочої сили, примушеної до праці постійними погрозами, побоями або смертю. Чи не єдиною умовою виживання населення в ті часи стали власні земельні наділи та напружена праця майже без будь-яких засобів сільськогосподарського виробництва.

Посилання

1. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941-1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В.А. Нестеренко. – К., 2005. – 23 с.; Власенко С.І. Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України (1941-1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / С.І. Власенко. – К., 2007. – 22 с.; Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941-1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т.Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 20 с.

2. Перехрест О.Г. Українське село в 1941-1945 рр.: економічне та соціальне становище / НАН України. Інститут історії України. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.

3. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3176, оп. 1, спр. 4.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 4.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3110, оп. 1, спр. 3.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3176, оп. 1, спр. 4.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 4.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3085, оп. 1, спр. 14.
9. Справочник председателя колхоза / Автор. кол.: Абрамов В.А., Анисимов Н.И., Долгополов М.И., Ихтейман И.М. (рук. авт. кол.) и др. – М.: «СЕЛХОЗГИЗ», 1941. – 608 с.

10. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3085, оп. 1, спр. 63.
11. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3263, оп. 1, спр. 7.
12. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3222, оп. 1, спр. 3.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3264, оп. 1, спр. 4.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1429, оп. 1, спр. 121.
15. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
17. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3184, оп. 1, спр. 10.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 69.
21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4431, оп. 1, спр. 8.
22. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 23.
23. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3222, оп. 1, спр. 3.
24. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 3.
25. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 23.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3056, оп. 1, спр. 2.
27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3086, оп. 1, спр. 23.

28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 84.
29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 79.
30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 83.
31. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 67.
32. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 73.
33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 73.
34. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 79.
35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3199, оп. 1, спр. 1.
36. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4430, оп. 1, спр. 1.
37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3270, оп. 1, спр. 23.
38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4268, оп. 1, спр. 50.
39. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3221, оп. 1, спр. 18.
40. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3176, оп. 1, спр. 144.
41. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3264, оп. 1, спр. 18.

Шаповаленко Е.Ю. Сельскохозяйственное производство как повседневная практика жителей Черниговщины в 1941-1943 гг.

На основе документальных и архивных источников исследуется положение крестьянства Черниговщины в разрезе немецкой оккупационной политики в 1941-1943 годах в сфере сельскохозяйственного производства.

Ключевые слова: аграрная политика, общинное хозяйство, трудодень, принуждение крестьян, земельные товарищества.

Shapovalenko Ye.Yu. Agricultural production as a daily practice of the population of Chernihiv region in 1941-1943

The state of the peasantry of Chernihiv region is studied in the context of German occupation policy in 1941-1943 in the field of agricultural production on the base of documentary and archival sources.

Key words: agricultural policy, community management, work-day, forcing farmers, agricultural associations.

13.03.2013 р.

УДК 94(477.5)«1945/1955»:332.83

В.М. Гаврилов

ВІДБУДОВА ЖИТЛОВОГО ФОНДУ В КОЛГОСПНИХ СЕЛАХ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ОБЛАСТЕЙ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ)

Стаття присвячена вивченню однієї з ключових соціальних проблем, що постали перед повоєнним селом після вигнання німецьких окупантів – відсутності житлового фонду і заходам по його відновленню.

Ключові слова: руйнування, будівництво, житло, будівельні матеріали, колгосп, будинок, кредит.

Серед гострих проблем, що постали перед українським селянином відразу після вигнання окупантів, була житлова проблема. Вона тривалий час залишалась не розв'язаною, незважаючи на урядові рішення та обіцянки про допомогу. У роки окупації, за даними Наркомзему УРСР, тільки в 197 районах лівобережних областей УРСР окупантами було спалено 319 тис. житлових будинків колгоспників [1].

Спеціальні історичні праці з даної проблематики